

vereenzelvigd. Hij voert argumenten pro en contra aan, en trekt ze tegelijkertijd weer in, maar omdat Gansfort een *homo trilinguis* was geweest, de macht van de retorica onderkende en humanisten tot zijn vriendenkring rekende, zou hij toch een humanist mogen worden genoemd. De redenering wordt echter helemaal krom als vervolgens nog eens het belang van het klassieke erfgoed voor de Noordelijke Renaissance wordt gebagatelliseerd om Gansfort voor het humanisme te kunnen behouden. Enenkel ontkracht Obermans argumentatie in zijn uiteenzetting over Gansforts visie op het *vita activa-* en *contemplativa-probleem* mijns inziens overtuigend. Gansforts meditatieve oeuvre kan in geen geval op een lijn met dat van bijvoorbeeld Petrarca worden gesteld, want de laatste doelde op een *otium litteratum*, terwijl de *Scala meditationis* geen enkele verwijzing naar geleerde literatuur bevat en daarom een zuiver voorbeeld van de middeleeuwse monnikstheologie dient te worden genoemd.

De proceedings van de Groningse Gansfortconferentie bevatten tal van wetenswaardigheden die overzichtelijk zijn gerangschikt en het geheel is zeer verzorgd uitgegeven. Helaas kunnen hier niet alle opstellen aan de orde komen, maar bijzonder vermeldenswaardig zijn tenslotte toch nog wel: de opstellen waarin respectievelijk Braakhuis en Hoenen Gansforts filosofische stellingnames in de context van de laatmiddeleeuwse scholastiek plaatsen, de archiefstudie van Bakker die het bestaan van herdenkingsmissen voor Gansfort aantoont en de grondige studie die Postma, bijna 130 jaar na Diest Lorgion nu eens aan de Groningse rector Regnerus Praedinius wijdde.

Catrien Santing

P. Mack, *Renaissance argument. Valta and Agricola in the traditions of rhetoric and dialectic* (Brill's studies in intellectual history XLIII; Leiden, etc.: E. J. Brill, 1993, xi + 395 blz., f170,-, ISBN 90 04 09879 8).

Peter Macks boek begint met een analyse van het openingsgedicht van Sir Philip Sidney's sonnettencyclus *Astrophil and Stella* en eindigt met een analyse van een passage uit Robert Greene's roman *Pandosto*. Daartussenin liggen zo'n 360 pagina's historische logica en argumentatietheorie. Het is een sprekende illustratie van Macks hoofdstelling, dat het belangrijkste resultaat van Agricola's bijdrage aan het zestiende-eeuwse humanisme zijn methode van argumenteel lezen en schrijven is geweest. Argumenteel lezen en schrijven, juist óók van literatuur.

Sinds C. Vasoli's, *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo* (1968) is er over de rhetorisch-dialectische revolutie van de vijftiende en zestiende eeuw het nodige gepubliceerd. In Engeland was het vooral Lisa Jardine, die de innoverende rol van Lorenzo Valla en Rudolph Agricola benadrukte. In Nederland kreeg Agricola extra aandacht op een conferentie ter gelegenheid van zijn 500ste sterfdag, waarvan de acta door F. Akkerman en A. J. Vanderjagt, eveneens bij Brill, werden uitgegeven (*Rodolphus Agricola Phrisius (1444-1485)* (Leiden, 1988). Inmiddels was diens werk voor een ieder toegankelijk gemaakt door een fotomechanische herdruk (Nieuwkoop, 1967) en door een kritische editie met Duitse vertaling door Lothar Mundt van *De Inventione dialecticae* (Tübingen, 1992). Daarnaast publiceerde Marc van der Poel nog een in het Nederlands vertaalde bloemlezing uit zijn werk in de bekende Ambo-serie van Nederlandse filosofen (Rudolf Agricola, *Over dialectica en humanisme* (Baarn, 1991)).

Wat tot nu toe echter ontbrak, was een vergelijkende analyse die duidelijk zou maken waaruit die vernieuwing nu eigenlijk precies bestond. Zo'n analyse geeft Mack.

Macks boek valt globaal gezien in drie delen uiteen. Na een korte schets van de verschuivingen die zich in de veertiende en begin vijftiende eeuw in Italië in het logica- en rhetorica-onderwijs hadden voorgedaan (hfdst. I), wijdt hij eerst vier hoofdstukken aan Valla's *Repastinatio dialecticae et philosophiae* (1439) (hfdst. II-V). Vrij uitvoerig behandelt hij diens bezwaren tegen de aristotelische en scholastieke logica en de door hem voorgestelde alternatieven. Maar het belangrijkste element van Valla's filosofie ziet hij toch niet op dat terrein, maar in de verbinding die hij legt tussen argumentatie en het natuurlijke taalgebruik, vertegenwoordigd door de beste (uiteraard latijnse) auteurs en de bijbel.

Valla's aanname van een direct verband tussen taal en werkelijkheid betekende een afwijzing van de laat-middeleeuwse scholastieke logica, voor zover die zich richtte op de veronderstelde mentale concepten tussen woord en zaak. Juist daardoor had die zo'n uitermate formalistisch karakter kunnen krijgen. Door de directe verbinding met het natuurlijke taalgebruik kreeg Valla tevens de ruimte om te betogen dat er om te argumenteren meer nodig is dan logica alleen, en zo de *rhetorica*—en daarmee het ontroeren (*movere*) en behagen (*delectare*)—in huis te halen. In de nadruk op de nauwe samenhang van *dialectica* en *rhetorica* gaat hij echter lang niet zo ver als even later Agricola.

Vervolgens komt zes hoofdstukken lang Agricola's *De inventione dialecticae* aan de orde (hfdst. VI-IX). Nog sterker dan bij Valla ging het bij Agricola om de praktische toepasbaarheid: het overtuigen door middel van natuurlijk taalgebruik. Maar zijn grote verdienste is vooral, dat hij daartoe ook een hanteerbare methode ontwikkelde.

Mack volgt in zijn bespreking de opzet van Agricola's boek, te beginnen met diens behandeling van de topiek. In tegenstelling tot de late scholastiek, waarin de vorm van de argumentatie (het syllogisme) het belangrijkste was, staat voor Agricola het vinden (*inventio*) van argumenten voorop, en daarmee de topiek. Hij laat de in de middeleeuwen vigerende opvatting van Boethius — bij wie een *topos* een maxime, een ware uitspraak, was — los en keert terug naar de ciceroniaanse opvatting van topen als *categorieën* van argumenten. Als zodanig zijn ze bij hem aspecten die aan elk subject te onderscheiden zijn en die hetzij het 'zijn' ervan (*genus, species, e.d.*), hetzij de relaties die het kan aangaan (oorzaak, gevolg, tijd, plaats e.d.) *in abstracto* definiëren.

Topen representeren voor Agricola dus de structuur van de realiteit. Bij beschrijvingen helpen ze om op de verschillende te beschrijven elementen te komen. En bij een argumentatie om op argumenten te komen, doordat ze een manier aan de hand doen om alle aspecten van de middenterm van een syllogisme af te tasten. Agricola zelf geeft hier uitgebreide voorbeelden van. Het is jammer dat Mack dat nauwelijks doet. Wel besteedt hij veel aandacht aan de vergelijking met de topiek van Cicero, Quintilianus en Boethius, maar voor iemand die niet in de zaak thuis is zouden voorbeelden van het gebruik waarschijnlijk nuttiger zijn geweest.

Het volgende onderwerp is de *inventio* als zodanig. Agricola verwerpt de aristotelische scheiding tussen het argumenteren van ware zaken (logica) en van waarschijnlijke zaken (*dialectica*). Alle overtuigen en onderwijzen, ook met betrekking tot wetenschappelijke onderwerpen, begint op dezelfde manier: met een vraag, een *quaestio*. Vanuit die vraag, en de daaruit af te leiden sub-vragen, kan men door middel van syllogismen, enthymemata, inducties, weerleggingen en wat dies meer zij ketens van argumentaties opstellen. Ook specifiek rhetorische argumentatietechnieken, zoals de 'status'-leer, krijgen hierbij aandacht.

Agricola demonstreert deze techniek aan de hand van, vooral literaire, teksten, waardoor deze vice versa wordt tot een methode van tekstanalyse: het zogenaamde 'dialectisch lezen'. Deze methode (en die van het 'dialectisch schrijven') is wel zijn meest originele en succesvolle bijdrage geweest aan de humanistische onderwijsvorming en wordt door Mack terecht

gekaracteriseerd als 'very powerful as ways into the text and for the close reading which stimulates them' (232).

Belangrijk tenslotte is ook, dat Agricola zijn *dialectica* uitbreidt met de specifiek rhetorische functies van het ontroeren en behagen. Voor het realiseren daarvan acht hij dezelfde topiek bruikbaar als voor het argumenteren, wat de samenhang van het dialectische en het rhetorische in zijn boek zeer te stade komt. Bovendien komt er bij de bespreking van het *delectare* nog de nodige stilistiek aan de orde, hoewel Agricola die niet als onderscheiden onderwerp in zijn boek opneemt.

Al met al heeft Agricola volgens Mack met zijn methode, meer dan wie ook in zijn tijd, oog voor de bedoeling van de auteur, c. q. spreker en voor het effect op de lezers, c. q. toehoorders. In hoofdstuk XII zet hij de overeenkomsten en verschillen met Valla nog eens op een rij. Zijn conclusie is dat de laatste de eerste verre overtreffen. Beiden legden een verbinding met het natuurlijke taalgebruik. Maar terwijl Valla daartoe met een nieuwe metaphysica komt, aanvaardt Agricola in feite het traditionele systeem en biedt hij met zijn methode van dialectisch lezen en schrijven een praktische oplossing. Daardoor ook kan bij hem de samenhang van de verschillende vakken van het trivium (*grammatica, dialectica, rhetorica*) een veel reëler invulling krijgen.

In het laatste deel van zijn boek geeft Mack een overzicht van de receptie van Agricola's werk (hfdst. XIII-XVIII). De boeiende geschiedenis van de eerste handschriftelijke transmissie wordt gedetailleerd uit de doeken gedaan, en er wordt een overzicht gegeven, met tabellen en al, van de vele zestiende-eeuwse uitgaven, samenvattingen en commentaren (hfdst. XII-XIV). Het boek was in 1530 zo populair, dat in Parijs de theologen klaagden dat er in de letterenfaculteit meer aan Agricola dan aan Aristoteles werd gedaan. Vooral de methode van het dialectisch lezen sloeg aan, met name in het netwerk van humanisten in Keulen, Straatsburg en Parijs, waarnaar door de Amsterdamse hoogleraar Meerhoff nogal wat onderzoek wordt gedaan.

Bij een aantal humanisten wordt de invloed preciezer nagetrokken: Erasmus, die Agricola wel in algemene zin bewonderde, maar wiens meer op stijl dan op argumentatie gerichte *De Copia* nauwelijks directe invloed toont; Vives, bij wie die invloed wel aan te wijzen is en die Agricola's methode verbindt met zijn eigen psychologische opvattingen (hfdst. XV); Melanchthon, die, als Erasmus, Agricola meer bewondert dan navolgt en die een eigen, in de opeenvolgende edities van zijn rhetorische en dialectische werken steeds scholastischer wordende, 'natuurlijke' methode ontwikkelt (hfdst. XVI); en Ramus, wiens dichotomische boom-schema als methode steeds meer Agricola's syllogistische 'chains of reason' vervangt (hfdst. XVII). Sommige van deze hoofdstukken hebben het karakter van zelfstandige verhandelingen, vooral die over Melanchthon en Ramus.

Steeds zien we eigelijk dat de algemene teneur van Agricola's ideeën enthousiast wordt gerecipieerd: de eis van praktische toepasbaarheid, de verbinding met de beste literaire auteurs, de nadruk op de *inventio*, het vinden van de argumenten. Maar wat betreft de concrete invulling gaat men veelal zijn eigen weg. *Mutatis mutandis* geldt dat ook voor het onderwijs (hfdst. XVIII), waar de *dialectica* over het algemeen sterk aristotelisch bleef en de *rhetorica* meestal aan de hand van klassieke teksten werd behandeld. Op schoolboekniveau kan men invloed van Agricola's algemene ideeën signaleren in de nieuwe attitude met betrekking tot argumentatie en onderwijs, zonder dat men echter diens specifieke instructies voor het dialectisch lezen en het gebruik van de topiek daarbij overnam.

Toch laat Mack aan het eind van zijn boek aan een aantal gevallen zien dat Agricola's methode wel degelijk werd toegepast, zodat de vraag open blijft of die dan toch niet in de praktijk werd onderwezen. Ook mijn eigen ervaring met zestiende- en zeventiende-eeuwse literaire teksten bevestigt dat Agricola's methode er vaak aan ten grondslag moet hebben gelegen.

Misschien heeft Mack gelijk wanneer hij stelt dat Agricola's ideeën ook voor het hedendaagse onderwijs nog nuttig kunnen zijn. Maar in elk geval heeft hij met zijn boek een belangrijke bijdrage geleverd tot onze kennis van het zestiende-eeuwse onderwijs. Daar doet het feit dat hij hier en daar misschien wel iets te veel specialistische kennis van zijn lezers verwacht, niets aan af.

Het boek is compact, soms zelfs enigszins pointillistisch geschreven. De analyses gaan zo diep, dat het voor de lezer soms moeilijk is de algemene lijn vast te houden. Een wat bredere uitleg hier en daar zou voor hen die niet logisch geschoold zijn, niet misstaan hebben. Maar wie de moeite neemt om, geholpen door de samenvattingen die de auteur zo nu en dan inbouwt, zich de inhoud eigen te maken, wordt alleszins beloond. Gegeven de plaats die de argumentele *rhetonca* in het humanistische onderwijs inneemt, zou dat eigenlijk iedereen moeten zijn die zich op professioneel niveau met zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten bezig houdt.

Marijke Spies

NIEUWE GESCHIEDENIS

C. Lis, H. Soly, ed., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel: VUBpress, 1994, 327 blz., ISBN 90 5487 089 3).

Vrijwel tegelijkertijd verschenen in België en Nederland verzamelingen opstellen over de ambachtsgilden. Beide markeren hun plaats in de historiografie met dezelfde aanvangszin: 'De ambachten/gilden zijn terug van weggeweest'. De vijf Nederlandse artikelen, die verschenen in het *NEHA-Jaarboek 1994*, beslaan bij elkaar echter nauwelijks een derde van het aantal bladzijden van de hier te bespreken Belgische bundel. Ook inhoudelijk hebben de Belgen ditmaal met glans de collegiale competitie gewonnen. De zeven artikelen die in *Werken volgens de regels* verzameld zijn, zijn gebaseerd op grondige bewerking van de archieven en een brede belezendheid in de internationale literatuur. Ze snijden originele thema's aan en bieden zo een staalkaart van de rijkdom van het onderwerp.

Na een korte inleiding, waarin het Vlaamse onderzoek gesitueerd wordt in de historiografische herrijzenis van de ambachtsgilden, openen Catharina Lis en Hugo Soly zelfde rij met een artikel over collectieve acties van hoedenmakersgezellen. In die bedrijfstak trad in de zeventiende en achttiende eeuw een schaalvergroting op, die ook de factor arbeid niet onberoerd liet. Gezellen organiseerden zich lokaal en — nogal bijzonder in de Nederlanden — ook interstedelijk en slaagden er in, dankzij de verregaande arbeidsdeling in het productieproces en de tegenstellingen tussen hun werkgevers, zich te verweren tegen pogingen om hun arbeidsvoorwaarden structureel aan te tasten.

Johan Dambruyn levert een bijdrage over de Gentse bouwvakambachten, waaruit vooral het contrast tussen de ruwbouwsector en de afwerkingsbedrijven sterk naar voren treedt. In de ruwbouw (metselaars, dakdekkers, timmerlieden) overheersten relatieve grootschaligheid en loonarbeid, in de afwerking (loodgieters, glazenmakers, etc.) daarentegen specialisatie en ambachtelijke bedrijfsvoering. Het derde artikel in het gedeelte over de sociaal-economische aspecten, van Kristof van Quaethem, handelt over de sociale mobiliteit onder schoenmakers te Brugge. Hij toont eens te meer aan dat, in tegenstelling tot de reputatie, het meesterschap openstond voor gevestigde meesterskinderen en voor buitenstaanders.

De juridische en politieke cultuur van het gildewezen wordt besproken door achtereenvolgens